

Rıza Tevfik Bey'in Dinî Düşüncesi

Fetullah KALIN*

Öz

Makalede Filozof Rıza Tevfik Bey'in dinî düşüncesini ortaya koymaya çalıştık. Lise düzeyinde Türkiye'de ilk defa olmak üzere felsefe dersleri vermesi, o zamanki üniversitede felsefe ve estetik dersi hocalığı yapması, felsefe terimlerinin açıklanmasına yönelik oluşturulan komisyonda yer alması, bir felsefe ders kitabı yazması ve felsefe sözlüğü yazmaya girişmesi, onun felsefe alanındaki yetkinliğini göstermesi bakımından önemlidir. Ancak siyasi ve ekonomik krizlerle beraber devletin içinde bulunduğu sosyokültürel bunalımın topluma yansımalarının bir sonucu olarak dönemin Türk aydınlarında görülen fikirsizliğin filozof için de geçerli olduğunu söylemek gerekir. O, gençlik zamanlarında aydınlanma dönemi ansiklopedistlerinin ve ilkçağ şüphecilerinin etkisinde kalmışsa da, olgunluk dönemlerinde öz kültürüne dönerek ve vahdet-i vücûd düşüncesini benimseyerek bu sorunu halletmiştir.

Anahtar Kelimeler: Şüphecilik, Vahdet-i Vücud, Varlık, Dinî Düşünce

Religious Thought of Mr. Rıza Tevfik

Abstract

In this paper, an Ottoman intellectual and philosopher Rıza Tevfik Bey's religious thought will be presented. Important features remarking his competence in philosophy are that he gave lectures on philosophical issues at high school for the first time in Turkey and lectures on philosophy and aesthetics at university, he worked in a commission established to find definitions for philosophical terms, and he wrote a philosophy text book and attempted to write a dictionary of philosophy. However, as a result of the reflection of socio-cultural crisis in society, it is essential to say that ideological confusion experienced by Turkish intellectuals was also influential for the philosopher. Though he was influenced by the encyclopaedists of the Age of Enlightenment and the sceptics of the First Age in his youth, he tried to solve this problem through retracting his own culture and adopting the idea of the Oneness of Being (wahdat al-wujûd) in his period of maturity.

Key words: Scepticism, Oneness of Being, Being, Religious Thought

* Yrd. Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
(f-akalin@hotmail.com)

Giriş

Rıza Tevfik Bey'in dinî düşüncesini temellendirebilmek için hayatıyla ilgili kısa bir bilgi vermek yararlı olacaktır. Rıza Tevfik Bölükbaşı, günümüzde Bulgaristan'ın Tsaribrod bölgesinde kalan, o dönemlerdeyse, Edirne'ye bağlı olan Cıs-r-i Mustafa Paşa'da 1869'da dünyaya gelmiştir. Arnavut asıllı olan babası Debrelî Hoca Mehmet Tevfik Efendi kaymakamlık görevlerinde bulunmuştur. Annesi ise, Münire Hanımdır.¹Rıza Tevfik Bey, İstanbul Alyans Yahudi okulunda, İzmir Ermeni okulunda ve İstanbul Galatasaray Lisesi'nde okumuştur. Ardından Mekteb-i Mülkiye'ye ve sonra da Mekteb-i Tıbbiyye devam etmiştir. Mezun olduğunda önce doktor olarak Karantina İdaresine ve bir süre sonra bu göreve ek olarak Gümrükte Eczay-ı Tıbbiye Müfettişliğine atanmıştır. 1907'de İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne giren Rıza Tevfik Bey, II. Meşrutiyetin ilanında meşrutiyeti öven konuşmalar yapmıştır. 1908'de Edirne mebusu seçilmiştir.² 1912'de İttihat ve Terakki'den ayrılarak Hürriyet ve İhtilaf Fırkası'na katılmıştır.³ 1914-1918 yılları arasında siyasetten uzak durmuş, Karantina İdaresindeki görevine devam ederken İnas Darülfünunu'nda ve Rehber-i İttihad-ı Osmanî Mektebi'nde felsefe, İstanbul Amerikan Kız Koleji'nde Türkçe dersleri vermiştir. Batı kökenli sanat ve felsefe terimlerinin Türkçe karşılıklarının türetilmesi için oluşturulan İstilahât-ı İlmiyye Encümeni'nin çalışmalarına katılmıştır.⁴

Mütarekeden sonra Milli Eğitim Bakanlığı ve günümüzde Danıştay Başkanlığı makamına karşılık gelen Şûrây-ı Devlet reisliği yapmıştır. Bu sıralarda Darülfünun Edebiyat Fakültesinde felsefe ve estetik dersleri vermiştir. 1919 Paris Barış Konferansına önce müşavir sonra murahhas üye olarak katılmış, 1920'de Sevr barışına imza atan heyette yer almıştır. Anadolu'daki kurtuluş mücadelesine karşı olan Rıza Tevfik Bey, kurtuluşun ardından 1922'de yurdu terk etmiştir. Sevr sebebiyle yüz ellilikler listesine alınmış, yaşamını Ürdün ve Lübnan'da sürdürmüştür. 1939'da genel af çıkmışsa da, filozof ancak 1943'te yurda dönmüştür. Batı felsefesini ülkemizde esaslı olarak tanıtanlardan olan Rıza Tevfik Bey, aynı zamanda tanınmış bir şairdir. Vefatına kadar edebiyat, felsefe ve estetik üzerine gazete

-
- ¹ Feridun Kandemir, *Kendi Ağzından Rıza Tevfik*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1943, s. 94.
 - ² Abdullah Uçman, *Rıza Tevfik, Hayatı, Edebî Şahsiyeti, Şiirleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986, s. 7-9.
 - ³ Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1990, s.48.
 - ⁴ Abdullah Uçman, "İstilahât-ı İlmiyye Encümeni", *Tarih ve Toplum*, 239 (2003), s. 9 v.d.

yazıları yazmış, bir müddet süren zaturre hastalığı sebebiyle 30 Aralık 1949'da vefat etmiştir.⁵

Hilmi Ziya Ülken, Osmanlıların son dönemlerinde Çağdaş Batı Felsefesini derinliğine inceleyen ve doğu düşüncesiyle karşılaştıran kişinin Rıza Tevfik Bey olduğunu söylemektedir. Zira o, doğu ve batı kültürünü bilen bir düşünürdü. Türkiye'de ilk kez lise düzeyinde (Rehber-i İttihad-ı Osmanî'de) felsefe dersleri vermiş olması ve Darülfünun adıyla bilinen üniversitede estetik ve felsefe okutmuş olması Rıza Tevfik Bey'in felsefe alanındaki birikimini göstermektedir. Ayrıca Maarif Nezaretinin felsefe terimlerinin açıklanarak sözlük haline getirilmesi maksadıyla oluşturduğu komisyonda yer alması da Rıza Tevfik Bey'in döneminde felsefe alanında hatırı sayılan bir kişi olduğunu ortaya koymaktadır. Ülken'e göre Rıza Tevfik Bey skolâstik düşünceye karşı serbest tartışma yolunu seçmiştir. Dinî tutuculuğa karşı olmuş, hurafeleri yermiş ve her türlü tahriften uzak bir Tanrı inancını savunmuştur. Türkiye'de felsefi düşünce ve felsefe eğitiminin gelişmesine büyük katkısı olduğu gibi, Türk dilinde felsefe terminolojisinin oluşmasında ve gelişmesinde de emeği vardır. Bu nedenle de, Rıza Tevfik Bey'in orijinal bir fikir mucidi olarak değil, batılı ve doğulu fikirleri yayan bir öğretici olarak görülmesi gerektiği dile getirilir. *Felsefe Dersleri* adlı eserinde hem batı felsefesinin inceliklerini tanıtmış hem de kendi görüşlerini ifade etmiştir.⁶

Rıza Tevfik Bey, yaşadığı çalkantılı ve ıstıraplı hayat nedeniyle sürekli çocukluk dönemlerine özlem duymuş ve bu duygu şiir yazmasında büyük rol oynamıştır. Tabiatındaki herhangi bir obje, kuru bir ağaç, yıkık bir yapı, dağlar, sahil ona ilham veren şeyler olmuştur.⁷

Bir şair ve düşünür olarak Rıza Tevfik Bey'in en önemli yönü, kültürel anlamda geleneği de yadsımamış olmasıdır. Tam tersine o, şahsiyetinden bir şeyler katarak geleneğin devamı için gayret sarf etmiştir. Bu yüzden Yahya Kemal, Rıza Tevfik Bey 'in şiirlerini yeni bulmadığı gibi, onun halk edebiyatı türündeki eserlerini asırlardan beri süre gelen şiir geleneğinin bir devamı olarak nitelendirir.⁸

Rıza Tevfik Bey, karşılaştığı yeni fikirleri peşin olarak reddetmeyip, beğendiği noktaları söylemekten çekinmeyen bir düşünürdür. Bu sebeple de, felsefe alanına yeni bakış açıları kazandıracığı düşüncesiyle Bergson'dan çeviriler yapmış ve Bergson üzerine dersler vermiştir. Bergson felsefesini

⁵ Uçman, *Rıza Tevfik, Hayatı, Edebî Şahsiyeti, Şiirleri*, s. 9-10; Agâh Sırrı Levent, *Türk Edebiyatı Tarihi (Giriş)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 474-475.

⁶ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul 2001, s. 256-266.

⁷ Abdullah Uçman, *Şiiri ve Sanat Anlayışı Üzerine Rıza Tevfik'ten Ali İlmî Fânî'ye Bir Mektup*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1996, s. 70-72.

⁸ Yahya Kemal, *Edebiyata Dair*, İstanbul 1984, s. 112.

bütünüyle benimsememekle birlikte, onun fikirlerini tarafsız bir gözle aktararak okuyucuya tanıtmaya çalışan filozof, dogmatiklikten uzak durarak sürekli yeni fikirlere açık olmuştur. Ona göre, Bergson'un asıl kıymeti ve itibarı, felsefe tarihinin önemli problemlerinden biri olan "gerçekliğin bilinebilirliği" probleminde sezgiciliği öne çıkarmış olmasındandır. Zira Bergson, bilimsel gelişmeler ve tecrübi verilerden yararlanarak, natüralizme karşı bir reaksiyon ve isyan olarak spiritüalizmi ihya etmiştir.⁹

Türkiye'de Bergson hakkında ilk kapsamlı çalışmayı yazan Rıza Tevfik Bey,¹⁰ Bergson'un felsefesini ana hatlarıyla tanıttığı gibi, ele aldığı problemleri ve bu problemler karşısındaki tavrını da belirlemeye çalışmıştır. Bu konular üzerinde farklı düşüncelere de yer vererek Bergson düşüncesinin daha iyi anlaşılmasını amaçlamıştır. Böylelikle hem Bergson'un Türk okuyucusu tarafından tanınıp anlaşılmasını sağlamış, hem de okuyucunun diğer felsefi görüşler hakkında bilgi sahibi olmasına katkı yapmıştır.

Rıza Tevfik Bey'e göre, natüralizm, determinizme değer vererek insan iradesini yok saymakta, ruhu inkâr etmekte ve hayat olaylarını açıklayamamaktadır. Bu nedenle natüralizmin insanoğluna hayatın anlamını sunması mümkün değildir. O, ancak insanı umutsuzluğa sevk eder. Bergson'un, aklın güç yetiremeyeceği konularda sezgiye başvurmasını natüralizme karşı önemli bir tepkidir. Bergson, doğa bilimlerinde determinizmi reddetmez. Fakat insan yaşamıyla ilgili konularda determinizmin geçerli olmadığını söyler. Bu nedenle de, doğrudan bir hücum olmasa da, Bergson'un fikirleri, materyalizmi de yıkmaya noktasına getirir. Çünkü natüralizm, materyalizm ve mekanizm gibi ekoller, determinizmin insan hayatı için de geçerli olduğunu söylemişler ve böylece de insandaki irade özgürlüğünü ortadan kaldırmışlardır. Rıza Tevfik Bey, Bergson'un, hayat alanında indeterminizmi benimseyerek insanın özgürlüğünü savunduğunu söylemektedir.¹¹

Şimdi Rıza Tevfik Bey'in dinî düşüncesini şu başlıklar çerçevesinde ele alıp değerlendirmeye çalışacağız.

1. Septisizm ve Nihilizm

Tanzimat'tan sonra Osmanlı'da Batılı felsefe anlayışlarına ve faaliyetlerine ilginin arttığı, özellikle Fransız kültür ve düşüncesinin toplumda oldukça

⁹ Levent Bayraktar, "Bergsonculuğun Türkiye'ye Girişi ve İlk Temsilcileri", *Felsefe Dünyası*, 28 (1998), s. 64-65.

¹⁰ Ali Osman Gündoğan, *Bergson*, Say Yayınları, İstanbul 2007, s. 121-135; Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 263.

¹¹ Bayraktar, "Bergsonculuğun Türkiye'ye Girişi ve İlk Temsilcileri", s. 65.

etkili olduğu bilinmektedir.¹² II. Meşrutiyetle beraber çok canlı bir fikir faaliyeti başlamış, Batının tüm yeni felsefi ve sosyolojik eğilimleri Osmanlı toplumunda takipçiler bulmuştur. Bu dönemde Rıza Tevfik Bey, Ahmet Şuayip'le beraber "Ulum-i İctimaiye ve İktisadiye" adlı bir dergi kurmuştur. Bu dergi Herbert Spencer, Schaeffle, R. Worms'un biyolojik-sosyoloji görüşünü savunmuş ve Spencer'in tekâmül düşüncesinin Osmanlı fikir hayatında büyük tesiri olmuştur. Bu sıralarda Rıza Tevfik Bey agnostisizm üzerine, Ahmed Şuayip de H. Taine ve E. Renan'ın görüşlerinden hareketle sanat felsefesi üzerine yazıyordu. Aynı yıllarda Baha Tevfik, E. Haeckel ve Louis Büchner'in materyalizmine dayanarak ayrı bir felsefe çıkışı açmaya çalışıyordu.¹³

Septisizm ve nihilizmin tarihi sofistlere dayanmaktadır. Sofistler, onsekizinci yüzyıl düşünürleri gibi, geçmişten gelen kültürel değerleri aklın süzgecinden geçirerek, yeni anlayışlar ortaya koymuşlardır. Sofistlerden Protagoras, insanların dış dünyayı duyularıyla algıladıklarını, farklı duyuların ise, farklı izlenimler doğurduğunu söyler. 'İnsan her şeyin ölçüsüdür' görüşüyle bilgi anlayışında rölâтивist bir yaklaşım sergileyen Protagoras, genel geçer, doğru yargıların varlığının söz konusu olamayacağını düşünür. Bir diğer düşünür Gorgias'ın ise, Protagoras'a göre daha kuşkucu olduğu söylenebilir. O, "Hiçbir şey yoktur, olsa da bilemeyiz, bilsek de başkasına bildiremeyiz" düşüncesiyle nihilist bir yaklaşım sergiler. Görülüyor ki, Gorgias bilginin imkânını ve varlığın varlığını reddetmekle kalmayıp, insanlar arasındaki iletişimi de yok saymaktadır.¹⁴

Rıza Tevfik Bey'in septisizmle tanışması, Mülkiye Mektebindeyken Fransız İhtilalî'ni hazırlayan düşünürleri okumasıyla başlar ve okuduklarının etkisiyle bazı öğrenci hareketlerine katılır.¹⁵ Yine materyalist filozofların tesiriyle¹⁶ Tanrı, kâinat, varlık-yokluk, tabiata karşı şüphe ve endişe duygularına kapılır ve ilk şiirlerinde bu konuları işler. Şahsi duygu ve düşüncelerine tekabül eden felsefi ve metafizik imajlarla dolu olan bu şiirlerinde sübjektif bir yaklaşım sergilediği görülmektedir.¹⁷ Onun varlık-yokluk, Tanrı, ölüm, kâinat, insanın dünyadaki yeri, ruh ve mutlak hakikat konularında düşünmesinde Abdullah Uçman'ın tespitlerine göre, şiir ve

¹² Kazım Sarıkavak, "Cumhuriyet Döneminde Felsefe Yayınları", *Felsefe Dünyası*, 28 (1998), s. 98.

¹³ Hilmi Ziya Ülken, "Türkiye'nin Modernleşmesi ve Bu Hareketin Öncüleri Olan Türk Düşünürleri", *Felsefe Dünyası*, 28 (1998), s. 34.

¹⁴ Ahmet Cevzici, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, Asa Yayınları, Bursa 2001, s. 88-89, 92; Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, Ankara 1980, s. 329.

¹⁵ Kandemir, *Kendi Ağzından Rıza Tevfik*, s. 99.

¹⁶ Rıza Tevfik, *Biraz da Ben Konuşayım* (haz. Abdullah Uçman), İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 342-344.

¹⁷ Uçman, *Rıza Tevfik Hayatı, Edebî Şahsiyeti, Şiirleri*, s. 15.

sanat anlayışından çok fazla etkilendiği Abdülhak Hamid'in eserlerinin ve küçük yaşta annesini kaybedişinin rolü büyüktür.¹⁸

Bu dönemde yazdığı şiirlerinden olan "Sfenks"te agnostik bir yaklaşımla varlığın, evrenin ve hakikatin ne olduğunu sorguladığı gibi, ölümün mahiyetini ve yokluk dünyasında mutluluğun yollarını irdeler. Bütün varlık âlemini anlaşılmasız bir sır olarak değerlendirdiği gibi, insan duygularını da hayal ve vahamet olarak değerlendirir. Materyalizmin ruhuna kattığı kötümserlik ile de Tanrı'yı, yaratmayı ve varlığın hakikatini reddeder.¹⁹ Netice olarak gerçekliğin bilinemeyeceği ve evrendeki mutlak kudret karşısında insanın acziyetini dile getirir. Şiirin ileri bölümlerinde insanın dünya hayatında karşılaştığı zorlukları dile getirerek, insanın bu dünyada esarete olduğu fikrini işler ve isyana doğru ilerler. Şairin inanca yönelik düşüncelere yer vermediği bu şiir, şüpheyle sona erer.

Bir şu'le yok ki rehber-i akl ü hayal ola
Aynen hakikatı tanımak her zaman muhal.
Fikreyledikçe söndürüyor nûr-ı fikreti
Endişemin hudûdunu teşkil eden zilâl.
Her şey zalâm içinde şıtâbân olur gider,
Bilmem ki, hangi sûya eder âlem intikâl;
Dünyâ nedir? Hayât nedir? İstirâb ne?
Ya ben neyim? Ölüm nedir? Eşyada mı hayal?²⁰

Filozofun dünya hayatında gördüğü kararsızlık ve hakikatin muğlâklığı, ölüm, tabiat ve kâinatın sırrı hakkında çeşitli tezatlarla konuşmasına da sebep olmuştur. Yaşanılan zaman ile ebediyet, ebediyet ile de varlığın hakikati arasında ilişki kurmaya çalıştığı "Temâsil-i Vücûd" şiirinde, düşüncesindeki bu tezatlığı görmek mümkündür.

"Bir şebdi harabelerde kaldım
Bir hayli tefekkürâta daldım;
Eflâkte hâlelerle zâhir
Olmuştu serâir-i tabiât
"Bir mahşer-i inkılâb gördüm
Her zerreyi âfitâb gördüm

¹⁸ Uçman, *Rıza Tevfik'in Sanat ve Düşünce Dünyası*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2011, s. 42.

¹⁹ Murtaza Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*, Hece Yayınları, Ankara 2002, s. 246.

²⁰ Rıza Tevfik Bölükbaşı, *Serâb-ı Ömrüm*, Kenan Matbaası, İstanbul 1949, s. 244-245.

Ecrâmı bütün şihâb gördüm
Her şeyde bir incizâb gördüm
Âlemleri pür-şitâb gördüm"²¹

Yukarıdaki dizeler Rıza Tevfik Bey'in varlığı dinamik olarak gördüğünü, kâinatın sürekli değişim ve tekâmül geçirdiği düşüncesini benimsediğini, ayrıca varlık konusunda çeşitli şüpheler taşıdığını ortaya koymaktadır. Zira varlığın çok değişik tecelli ve tezahürlerinden söz etmekle beraber, yaratıcıdan bahsetmemektedir.

Rıza Tevfik Bey'in, varlığın sınırlarını araştırmaya devam ettiği bir diğer şiiri, "Balaban Dağları"dır. Bu şiirde yaratılışın anlam ve esrarını, "kudretin âsârı 'câzıyla mâli olan dağlar"dan çıkarmaya çalışır. Kâinatın sürekli hareket ve değişim halinde bulunduğunu "nûr-ı seyyâl-i hayât" (hayatın gelip geçici parlaklığı) ifadesiyle dile getirir.

"Bir hakikat keşfeder gönlüm nigâh ettikçe ben...
Kudretin âsâr-ı 'câziyle mâli dağlara"
Taşlarında muntabi âsâr-ı edvâr u duhûr
Muntafî her kabza-i hâkinde yüz bin kainat,
Müstetir hâkisterinde nûr-ı seyyâl-i hayât!
Âdeme takrîr-i hikmet eyler en âdî nebât
Bir yerogliftir tabî, itikâlât-ı suhûr
Nerde görsem hâtıra târih-i kevineyler hutûr
Hâdisât-ı hilkatın sinmiş meâli dağlara!..."²²

Abdullah Uçman, filozofun aruzla yazdığı şiirlerinin çoğunda dış dünyadan alınan imajlara yer vermekle beraber, sübjektif bir bakış ortaya koyan felsefi ve metafizik imajlara da sıkça başvurduğunu belirtmektedir.²³ Mesela, "Okçular" şiirinde yine dağlardan hareketle yaratılışın sınırlarını araştıran Rıza Tevfik Bey, gördüğü yücelik karşısında gönlünün huzuruyla sarhoş olduğunu dile getirir. Yine gecenin korkunç karanlığını zihnindeki belirsizliklerin müphemliğine benzetir.

Filozofun varlığın hakikatini sorgulamaya devam ettiği en önemli şiirlerinden biri de "Serâb-ı Ömrüm"dür.

"Varlık! O nasıl sırr-ı hüveydâ ki bilinmez!
Varlık! O nasıl perde ki ardında hakikat!
Varlık! O ne endişe ki bilmekle silinmez!

²¹ Rıza Tevfik, *Serâb-ı Ömrüm*, s. 218-220.

²² Rıza Tevfik, *Serâb-ı Ömrüm*, s. 228-230.

²³ Uçman, *Rıza Tevfik Hayatı, Edebî Şahsiyeti, Şiirleri*, s. 107.

Varlık! O nasıl gölge? Nasıl duygu? Ne hâlet?
 Bir zan ise vicdan, ne demektir bu muammâ?
 Her şey mütehavvil! Yine her şey neye vardır?!
 Hem dâim ölür, hem de yaşar böylece dünyâ
 Bir üstüne bak mehd-i vücûd.. Altı mezardır".²⁴

"Serâb-ı Ömrüm"ün yukarıdaki mısraları, Rıza Tevfik Bey'in Herakleitos'un değişimin kaçınılmaz olduğu düşüncesinden de etkilendiği kanaatini ortaya çıkarmaktadır. Herakleitos, varlığın ana maddesinin ateş olduğunu ileri sürmüştür. Var olan her şey ateşten gelmiştir ve yine ona dönecektir. Evrende sabit bir şey yoktur. Her şey, ateş gibi devamlı değişmektedir.²⁵ Bu şiirde Rıza Tevfik Bey, varlığın hakikatinin bilinemeyişini şaşkınlıkla karşılar. Her şey değişmekte, doğanlar ölmekte ve yeni varlıklar dünya sahnesine çıkmaktadır. Yaşam ile ölüm arasındaki bu çevrim hep devam edecekse o zaman canlı yaşamında ölümün meydana getirdiği bu kesinti niyedir? Dünya neden hem ölmekte hem yaşamaktadır? Ölüm ne demektir? İşte bu sorular Rıza Tevfik Bey'in tabiatta meydana gelen olaylar ve hakikatin çeşitli tecellileri karşısında yaşadığı zihin karmaşasını göstermektedir.

"Devr-i Tekvin" adlı şiirde ise, Rıza Tevfik Bey, her ne olursa olsun kâinatın bir gün yok olacağı fikrine karşı çıkar. Ona göre, uzun süren bir gece ölüm karanlığıyla milyonlarca güneşi söndürse de, onun arkasından ezel-i feyzin kaynağı olan "maşrik-ı tabiat"tan yine akılları donduracak milyonlarca yıldız doğacaktır. Şiirde yeniden doğuş teması işleniyor olsa da, yaratıcıdan ve ona imandan bahsolenmaz.

"Müebbeden çekip âgûşa leyle-i yeldâ
 Zâlâm-ı mevt ile binlerce mihr ederken ufûl
 Tulû eder nice ecrâm-hîre-bahş-ı ukûl
 Vücûda muttalî-i pür-feyz olan tabiatta
 Bu devr ile yine envâr-ı feyz olup peydâ
 Güneş doğar, gün olur ufk-ı sermediyyete."²⁶

Tabiatta olup biten şeyler filozofun kafasını o kadar karıştırmıştır ki, çözümlenemez problemlerin düşüncesinde yol açtığı şüpheler onu aynı Gorgias'ta olduğu gibi şüphecilikten nihilizme sürüklemiştir. "Nihil" adlı şiirinde o, hayata tamamen felsefî gözle bakar ve hayattan şikâyet eder. Ona göre, görülen varlık ve yaşadığımız dünya kararlı değildir. Bu nedenle de,

²⁴ Uçman, *Rıza Tevfik Hayatı, Edebî Şahsiyeti, Şiirleri*, s. 113-116.

²⁵ Gökberk, *Felsefe Tarihi*, s. 25.

²⁶ Rıza Tevfik, *Serâb-ı Ömrüm*, s. 260.

varlık ile yokluk arasında bir fark yoktur. Kâinatta tekrarlanan gerçek hep aynıdır: Doğan ölür, dünyaya gelen gider ve her şey aslına rücu eder.

“Doğan ölmüş, gelen hemen gitmiş;
Nice edvâr başlayıp bitmiş.
Akıbet aslına rücu etmiş
İnkılâb-ı suver ile eşyâ”.²⁷

Gençlik çağlarında agnostisizm ve nihilizmden etkilenerek hayata ve yaratıcıya şüpheyle bakan Rıza Tevfik Bey'in düşüncelerinde daha sonra büyük bir değişim meydana gelmiştir. Artık, varlık, kâinat ve yaratılış konularındaki karmaşık düşüncelerini bırakarak, filozofun tasavvuftaki vahdet-i vücud anlayışına doğru kaydığını görmekteyiz. Şimdi bu anlayışa kısaca değinerek filozofun bu konuda ortaya koyduğu görüşleri ele almaya çalışalım.

2. Vahdet-i Vücûd

Allah'tan başka varlık olmadığının idrak edilmesine tasavvufta vahdet-i vücûd denilmektedir. Vahdet-i vücûd düşüncesini Muhyiddin İbnu'l-Arabî sistemleştirmiş ve yaymıştır.²⁸ Bu düşünceye göre, gerçek varlık bir olup, Hak Teâlâ'nın varlığından başka hiçbir şeyin hakiki bir varlığı bulunmamaktadır. Gerçek olan 'vahdet'tir. Evrende gözlemlenen kesret hali ise, sadece hayaldir. Vahdet ehli, bütün bu çokluk âleminde, yalnızca birliği, yani yaratıcıyı görür.²⁹

Rıza Tevfik Bey'in II. Meşrutiyet dönemine kadar geçen sürede vahdet-i vücûd düşüncesini eleştirdiğini görmekteyiz. O, tasavvuf erbabının bütün varlıkları çokluk âlemi olarak kabul ettiğini ve bu âleme, *âlem-i mezâhir* adını verdiklerini ifade eder. Bu varlıklardan her biri ilâhî isimlerden birine mazhurdur. Fakat varlıklar arasında muhtelif mertebeler mevcuttur. Çünkü esma arasında da fazilet bakımından farklılıklar bulunmaktadır. Mezahir arasında en kıymetli ve üstün olan da insandır ki, “Allah, Âdem'i kendi suretinde yarattı” ifadesi buna işaret etmektedir. Kur'ân'da geçen, “Biz Âdemoğlunu üstün kıldık”³⁰ ifadesi de yine insanın bu üstünlüğünü ortaya koymaktadır.³¹

Sûfîlerin esas doktrinlerinden devr nazariyesinin, panteizmle bir olduğunu söyleyen Rıza Tevfik Bey, bütün mümkün varlıkların Vücûd-ı

²⁷ Rıza Tevfik, *Serâb-ı Ömrüm*, s. 251-255.

²⁸ Süleyman Ateş, *İslam Tasavvufu*, Pars Matbaası, Ankara 1976, s. 99.

²⁹ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yayınları, İstanbul 1996, s. 553-554.

³⁰ İsrâ, 17/70.

³¹ Uçman, *Rıza Tevfik'in Sanat ve Düşünce Dünyası*, s. 324.

Mutlak'tan zuhuru inandıkları için de, sûfilerin kesret âleminin bu Vücûd-ı Mutlak'tan zuhurunu ifade etmek üzere hazarât (sudûr) nazariyesini benimsediklerini belirtir.³² Ona göre sûfilerin bu düşüncesi sebepsiz hiçbir şeyin var olamayacağı ilkesinden mecburi olarak ortaya çıkmıştır ki, zaten esas olarak da Platon'a dayanır. Rıza Tevfik Bey, Hz. İsa'dan önceki dönemlerde İskenderiye medresesine mensup olanların ve onlardan etkilenen Yeni Platonculuğun devr nazariyesini kemale erdirdiğini söyler. Filozofa göre, Türkiye'de bu felsefenin yansımaları ise, İran şairleri etkisiyle gerçekleşmiş ve başta Melâmilik olmak üzere tüm tekkelerde mühim bir hakikat olarak telakki edilmiştir.³³

Rıza Tevfik Bey, Mevlana'nın "Âmede evvel be-iklîm-i cemâd" "Ve'z-cemâdî der nebâtî uftâd"³⁴ "Önce cansızlar âlemine geldi. Sonra oradan bitkiler âlemine düştü" dizelerini örnek göstererek onun dahi bu düşüncüyü taşıdığını iddia eder.³⁵ Fakat Fuad Köprülü, tasavvuftaki devir nazariyesinin panteizmden farklı olduğunu söylemektedir.³⁶

Mevlana'yı, Plotinus'un takipçisi olarak gördüğünü belirten Rıza Tevfik Bey'e göre,³⁷ Fuzûlî, Ruhî-i Bağdadî, Seyyid Nesimî, Muhîti, Vahidî, Gaybî, Arşî, Gül Baba ve Niyazî-i Mısırî'nin eserlerinde de Yeni Platonculuğun ve hurufiliğin izleri vardır.³⁸

Vahdet-i Vücûd anlayışını panteizmle bir sayan Rıza Tevfik Bey'in³⁹ bu konudaki en önemli iddiası Yunus Emre hakkındadır. Değişlerindeki bir takım ifade ve kavramlardan ötürü filozof, Yunus'u gnostik bir panteist saymakta ve onun Hurufî olduğu kanaatini taşımaktadır.⁴⁰ Fazlullah-ı Hurufî'nin (ö. 796/1394) geliştirdiği, harflerin esrarına dayalı bâtinî bir akım olan Hurûfiliğin temeli, eski çağlardan gelen ve harflerle sayıların kutsallığını kabul edip bunlara çeşitli sembolik anlamlar yükleyen anlayışa dayanmaktadır.⁴¹

³² Rıza Tevfik, *Abdu'l-hak Hamid ve Mülâhazât-ı Felsefiyyesi* (haz. Abdullah Uçman), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1984, s. 205-206.

³³ Uçman, *Rıza Tevfik'in Sanat ve Düşünce Dünyası*, s. 289-290.

³⁴ Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1963, s. 266-267.

³⁵ Uçman, *Rıza Tevfik'in Sanat ve Düşünce Dünyası*, s. 292.

³⁶ Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 275-279, 296.

³⁷ Abdullah Uçman, *Rıza Tevfik'in Tekke ve Halk Edebiyatı İle İlgili Makaleleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986, s. 39.

³⁸ Uçman, *Rıza Tevfik'in Tekke ve Halk Edebiyatı İle İlgili Makaleleri*, s. 40.

³⁹ Uçman, *Rıza Tevfik'in Tekke ve Halk Edebiyatı İle İlgili Makaleleri*, s. 119.

⁴⁰ Uçman, *Rıza Tevfik'in Tekke ve Halk Edebiyatı İle İlgili Makaleleri*, s. 35-37.

⁴¹ Hüsameddin Aksu, "Hurûfîlik", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XVIII, 408.

Yunus'un Yeni Platonculuktan⁴² ve Empedokles'in görüşlerinden de esinlendiğini⁴³ düşünen Rıza Tevfik Bey'e göre, Yunus şiirlerinde, ruhanî niteliği bakımından bu madde dünyasına ait olmadığını ve Mutlak Varlık'tan tecelli eden ruhunun beden içinde tutsak olduğunu, ancak zamanı geldiğinde bu bağdan ve tutsaklıktan kurtulacağını söylemek istemektedir. Rıza Tevfik Bey Yunus'a ait şu dizelerle iddiasını desteklemeye çalışır.

“Söylememek harcı, söylemenin hasıdır.
Söylemenin harcı, gönüllerin pasıdır.
Gönüllerin pasını, ger sileyin der isen,
Şol sözü söylegil kim sözün hülasasıdır
'Kulî'l-hakk' dedi Çalap, sözü doğru diyene;
Bugün yalan söyleyen, yarın utanasıdır”⁴⁴

Fuad Köprülü, Yunus'un 13. yüzyılda yaşadığı, Hurufiliğin ise, 15 ve 16. yüzyılda yayılan bir mezhep olduğu tespitinde bulunarak Rıza Tevfik Bey'in bu iddiasını reddeder.⁴⁵ Biz bu konuda Köprülü'nün tespitinin isabetli olduğu kanaatini taşımaktayız. Yunus'un deyişlerinde Hurufiliği çağrıştıran bir takım kavram ve ifadelerin varlığı ise, bu anlayışın tasavvuf edebiyatına ve tasavvufî ekollere tesiri ile açıklanabilir. Zira devlet takibinden kurtulmak amacıyla Hurufilerin başta Bektaşîlik olmak üzere birçok dergâha sızdıkları bilinmektedir. Öyle ki, Bektaşîlikte ilerleyen ve kendini ispat edenler ancak Hurufiliğe davet edilmekte ve gizli bir merasimle bu mezhebe kabul edilmekteydi. Dolayısıyla Hurufiliğe yükselmiş herkesin Bektaşî olduğunun, fakat Bektaşîlik mensubu herkesin Hurufî olmadığını altını çizmek gerekir.⁴⁶

Agnostik düşüncelerle yazdığı “Sfenks” şiirinden sonra II. Meşrutiyete denk gelen dönemlerde filozofun varlık ve hakikatle ilgili düşüncelerinde büyük bir değişim olur. Tevfik Fikret, Abdullah Cevdet, Beşir Fuad ve Sadullah Paşa gibi şüphecilğe kapılanlardan farklı olarak o, şüpheden kurtulup imana meyleder.⁴⁷ Artık aşk, tabiat, ölüm, varlık-yokluk temalarının yanında toplumsal problemler, vatan sevgisi ve tasavvufî konular üzerine de şiirler yazar. Ayrıca ilk dönem eserlerindeki karamsarlık

⁴² Uçman, *Rıza Tevfik'in Tekke ve Halk Edebiyatı İle İlgili Makaleleri*, s. 212.

⁴³ Uçman, *Rıza Tevfik'in Tekke ve Halk Edebiyatı İle İlgili Makaleleri*, s. 42-44.

⁴⁴ Hayri Selçuk, *Yunus Divanı (Bütün Şiirleri)*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1979, s. 311-312.

⁴⁵ Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 280-281.

⁴⁶ Mustafa Ünver, *Hurufilik ve Kuran Nesimî Örneği*, Fecr Yayınevi, Ankara 2003, s. 77-82

⁴⁷ Rıza Tevfik, *Dârü'l-Fünun Felsefe Ders Notları*, Haz. Ali Utku-Erdoğan Erbay, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2009, s. 43.

ve kararsızlığın tersine, dinî ve felsefî problemlerini halletmiş olduğu eserlerinden anlaşılmaktadır.⁴⁸

Öyle ki, “Secde” adlı şiirde varlığın büyüklüğü ve göstermiş olduğu mucize karşısında Rıza Tevfik Bey, sessizlik içinde adeta secde eder. Artık şüphe yerini teslimiyete, inkâr imana bırakmıştır.

“Gelirdi aks-i sadâlar duhûr-i mâziyeden;
Gezerdi gizlice zulmette nefha-i a’sâr,
Saçardı sakf-ı şebistâna kumrular şiven,
Uyandırırıldı şûûnu temevvüc-i esrâr!..”⁴⁹

Bu ifadelerde doğrudan doğruya Tanrı’dan bahsetmese de, kâinatı idare eden gizli bir kuvvet fikrine yer verdiği görülür.

“İlm-i Hâl” adlı şiirinde de varlık-yokluk ve ölüm temasını işleyen Rıza Tevfik Bey’in, burada isyandan uzak bir ruh haliyle tevekküle meylettği görülür. Telafi ve tesellinin mümkün olmadığı ölüm hadisesi karşısında bu gerçeği kabullenmekten başka seçenek yoktur.

“Ölüm... O neş’e nedir? Bir hayat-ı fersude
Ölüm... O hâlet-i mestiye bir ilacım yok
Bugün yaşar, ölürüm ben ferih ü âsude.”⁵⁰

“Selma Sen de Unut Yavrum” adlı şiirde de aynı şekilde ölümü kabulleniş ve bu kaçınılmaz sona boyun eğme vardır. Varlığın fani oluşu ve insanın sonsuz kudret karşısındaki acziyeti teması şu dizeyle ifade bulur:

“Ölüm şeklindeki sırrın manasını düşünme
Gölge gibi bir varlığın rüyasını düşünme.
Sabahı yok nihayetsiz karanlıklar içinde
Bir kıvılcım gibi, bir an beliririz, süreriz
Varlık budur benim için!.. Hatta senin için de
‘Bir hakikat var mı?’ derken bir hayale düşeriz”.⁵¹

“Koca Hasan Dayı” şiirinde yaşlı adamın ağzından yine bu dünyanın geçici oluşu ve bu durumu kabulleniş dile getirilir:

“Dedi; Oğlum.. Bu dünyada artık nedir umudum?”

⁴⁸ Uçman, *Rıza Tevfik’in Sanat ve Düşünce Dünyası*, s. 39.

⁴⁹ Uçman, *Rıza Tevfik, Hayatı, Edebî Şahsiyeti, Şiirleri*, s. 124-125.

⁵⁰ Rıza Tevfik Bölükbaşı, *Serab-ı Ömrüm ve Diğer Şiirleri*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2005, s. 131.

⁵¹ Rıza Tevfik, *Serab-ı Ömrüm ve Diğer Şiirleri*, s. 78-80

Allah senden hoşnut olsun! Ben köyümden hoşnudum!
Gönlüm, gözüm bu yerlerde ne şenlikler görmüştür!..
Hepsi yalan.. Geldi geçti.. Fâni dünya bir düştür".⁵²

Edirnekapı'daki Mihrimah Sultan Camisini hareket noktası aldığı ve Türk İslâm medeniyetinin yok oluşunu anlattığı "Harab Mâbed"de hikmet delillerinden ve tekbir sedalarından söz eden Rıza Tevfik Bey "Hey rıza secdeye baş koy da dinle" diyerek teslimiyet içine girer ve "O şerefli mazi meğer masalmış!" dizesiyle de geçmişe özlemini tekrar dile getirir.⁵³

Filozofun vahdet-i vücûd düşüncesine yönelmesinde ise, çocukluk yıllarında Gelibolu'da halk ozanlarını dinlemesinin ve o zamanlardan başlayarak halk edebiyatına ilgi duyup bu türden zevk almaya başlamasının payı vardır. Küçük yaşlardaki bu tesir daha sonra onun tasavvuf edebiyatına yönelik şiirler ve makaleler yazmasına vesile olmuştur.⁵⁴ Ayrıca Bektaşî dergâhlarına girip çıkmasının etkisi de yadsınamayacak kadar önemlidir. Bektaşîlikle tanıştıktan sonra bu düşünceye yönelik yayınlar yapan bir derginin çıkarılmasında yer almış, Bektaşî inancını ve bu inanca bağlılığını işlediği "Karababa Dergâhında"⁵⁵ ve "Kalenderî"⁵⁶ gibi pek çok şiir yazarak bu çevrelerde büyük şöhret kazanmıştır.⁵⁷

Rıza Tevfik Bey, geçmiş hayatında yaptığı yanlışlıkları ve daha sonra doğru yolu nasıl bulduğunu "Edîb Harâbî Baba Erenlere" adlı şiirinde dile getirir. Şiirde Harâbî Baba'ya bir takım kutsal nitelikler yakıştırarak ona olan bağlılığını açıklar:

Bak şu gönlümdeki şevk-i mezîde!
Hedef oldu sînem ta'n-ı yezîde,
Elimden tuttu bir şahs-ı güzîde
O zaman tarîk-i hüdüâya girdim.

Hanıkâh edindim bezm-i uşşâkı
Harâbî Baba'ya oldum mülâki,
Sözleri kevsermiş, kendisi sâkî

⁵² Uçman, *Rıza Tevfik, Hayatı, Edebî Şahsiyeti, Şiirleri*, s. 77-81.

⁵³ Rıza Tevfik, *Serab-ı Ömrüm*, s. 68-69.

⁵⁴ Uçman, *Rıza Tevfik'in Tekke ve Halk Edebiyatı İle İlgili Makaleleri*, s. 48-49.

⁵⁵ Uçman, *Rıza Tevfik, Hayatı, Edebî Şahsiyeti, Şiirleri*, s. 82-83.

⁵⁶ Uçman, *Rıza Tevfik, Hayatı, Edebî Şahsiyeti, Şiirleri*, s. 87-88.

⁵⁷ Hilmi Yücebaş, *Bütün Cepheleriyle Rıza Tevfik*, Halk Basımevi, İstanbul 1950, s. 11-12.

Ben şimdi cennet-i a'lâya girdim.⁵⁸

Rıza Tevfik Bey'in düşüncesinde meydana gelen gerek değişim gerekse tezadın en önemli göstergelerinden biri de, devriye türünün Yaratıcının varlığın en ilkel biçimlerinden insana kadarki tecellilerini anlatmak üzere yazılan felsefî bir manzume olduğunu, "hem panteist hem de évolutioniste (tekâmülcü) bir itikada dayandığını" söylemesidir.⁵⁹

Filozof, yazdığı devriyede de, Tanrı'nın türlü tecellilerini tahayyül ettiği görülür. O, ruhların yaratılmasından başlayarak cansız varlıkların, bitkilerin, hayvanların ve en son insanın var edilmesini daha sonra insanın kemale erişini panteistik ifadelerle yer vererek ve Hurufiliğe atıfta bulunarak şu şekilde anlatır:

"Gizli bir nûr idim subh-ı ezelde,
Cilveler gösterip a'yâne geldim.
Feyz-i aşkı ilhâm eden güzelde,
Kelâm-ı sır idim beyâna geldim.

Elestü bezmini edip bahâne,
Vech-i hakikatten verdim nişâne
Bendim o ezeli sırr-ı yegâne!
Bilinmek istedim meydana geldim.

Ervâ-ı ezeli yek vücûd idi,
Âşıklar hem sâcid, hem mescûd idi,
Görünen bu kesret feyz-i câd idi,
Ben bu cilve-gâha bir tane geldim!

Nice bin tavr ile zurufa girdim
Bedr ile Hayber'de sufûfa girdim
Sî vü dü şekl ile hurûfa girdim
Tevrat'a, İncil'e, Kur'an'a geldim".

Devriye'nin sonunda Rıza Tevfik Bey, dünya görüşü olarak tekâmülcü sistemi benimsediğini açıkça belirterek şiiri bitirir.

Her şeyle beraber, her şeyden ayrı,

⁵⁸ Rıza Tevfik, *Serab-ı Ömrüm*, s. 290-291.

⁵⁹ Rıza Tevfik, *Serab-ı Ömrüm*, s. 281.

Gizli ve aşikâr yok benden gayrı
Kazâ-yı ezelde hayr ile şerri
Taktîr etmek için vicdana geldim.

Hey Rıza hayâli hakikat sanma!
Bu kesret resmine bakıp aldanma!
Sözüm efsanedir, sakın inanma!
Ben yalnız kendimi seyrâne geldim.⁶⁰

Rıza Tevfik Bey'in panteizme varan düşüncesinin en uç boyutlarını "Fitne-i Aşk"ta görmek mümkündür. O, bu şiirinde her şeyin Tanrı'nın bir çeşit tezahürü olduğu, varlığın farklı türlerinin bir vehamet olduğunu, tüm insanların aynı özden geldiğini ve aslında Tanrı ile insanın bir olduğu düşüncesini şöyle ifade eder:

Fitne-i aşk ile şîrîde-diliz,
Hayrân-ı cezbedir gözümüz bizim,
Çamurdan yapılmış âdem değiliz
Zât-ı Hak'la birdir özümüz bizim.

Her nereye dönsen zâhirdir Allah,
Bu sırra vâkıfsan sen, ey meded-hâh,
Bizlere hoşça bak gel olma gümrâh,
Sûret-i Rahman'dır yüzümüz bizim.

Hey Rıza özünde Hak müstetirdir,
Sen, ben dediklerin vehm-i zâhirdir.
Ayrı gayrı değil, dirlikte birdir,
Yedimiz, kırkımız, yüzümüz bizim.⁶¹

Şiirin son kıtasında yaratıcının kulda gizli olduğu, evrende görünen varlıkların birer yanılısama olduğu ve çokluk gibi gözüken her şeyin aslında "bir"de mevcut olduğu düşüncesine yer verirken, Bektaşî ve Hurufî geleneğindeki sayı sembollerini tekrar eder.

Fikirlerindeki değişimden sonra filozof din üzerinde de durmaktadır. Din, Rıza Tevfik Bey'e göre, akla değil, duygulara hitap eden bir olgudur. İnsanın

⁶⁰ Rıza Tevfik, *Serab-ı Ömrüm*, s. 277-280.

⁶¹ Rıza Tevfik, *Serab-ı Ömrüm*, s. 284-285.

geleceğe dönük ümitler beslemesi, yaşama aşk ile bağlanması, çeşitli olumsuzluklara göğüs gerip avunabilmesi hep din sayesinde olur. İnsanın yaşamaya için gerekli olan heyecan halleri ve psikolojik durumlar, din vesilesiyle mevcut olur. Bu durum bilinçle, mantıkla ilişkili değildir. Hayata mana katan ümit ve aşk duygusu vicdanın derinliklerindeki gönülden beslenir. Ne olursa olsun insan inanmaya ihtiyaç duyar. İnsanın bu ihtiyacını din giderir. Akla değil, imana telkinde bulunduğundan din eleştiri kabul etmez.⁶²

İnsan bilgisinin kaynağı Rıza Tevfik Bey'e göre genel tabiattır. Ancak kâinattaki her şeyin varlık sebebi olan "Mutlak Hakikat"ın tezahür ve tecellilerini gerçek anlamda kavramayı insan idraki başaramaz.⁶³ Bu düşünceleri sebebiyle olmalıdır ki, Rıza Tevfik Bey, sūfiliğin subjektivizmden beslendiğini söylemektedir. Buna göre, bütün mahlûkat vicdandır. "Hakikat-ı Kübra" olan Vücûd-u Mutlak da vicdandır.⁶⁴ İnsanın tabiatla olan ilişkisi Rıza Tevfik Bey'e göre, suya atılan taş gibidir. Taş suya atıldığında suyu dalgalandırır. Ancak taş su yerine toprağa atılsaydı aynı tesiri meydana getiremezdi. Tabiat da insan gönlüne göre böyledir. İnsan gönlü heyecan duyup çalkalanmadıktan sonra tabiatın resmedilmesinin ve taklidinin değeri yoktur. Dolayısıyla tabiat ancak bir ifade vasıtasıdır. Esas tabiat ise, insan vicdandır. Çünkü insan kendi dışındaki tabiatı onunla görür ve onunla anlamlandırır.⁶⁵

Rıza Tevfik Bey'e göre, son asırlarda yapılan keşiflerle kâinatı açıklamaya insanın gücünün yetmeyeceği belli olmuştur. İlim, ancak insan hayatını kolaylaştırmada bir takım ilkeler ortaya koymaktadır. Ancak, kesin olan, kâinatın kendi kendine işleyen bir oyuncak olmadığı ve bir kurucusu olduğudur.⁶⁶

O, kendisini her taraftan kuşatan yüce bir gücün varlığına olan inancını ve onunla her an devam eden samimiyet dolu bir teması hissettiğini, zaten hayatın da bu temasın manasından ibaret olduğunu ifade eder. Bu münasebetin kapısı da vicdandır ve "Mutlak Kudret" ile insanın temasını bilinç dahi idrak etmektedir. İnsan, bu kudretin ayetlerini kendi varlığında görebilir. Tüm insanlar buna uygun yaratılmış olsa da, ancak asil bir şair ve hâkim bir filozof olanlar "Kudret-i Kibriya"nın ayetlerini görmeyi başarırlar. Onlar her surette bir mana ve güzellik idrak ederler. Bu mertebedeki kişiler için mahiyet bakımından artık şiirin, ilmin ve felsefenin farkı kalmamıştır. İnsanın gönül gözü açıldığında bir çöp parçası bile onun için hayatın sırrına

⁶² Rıza Tevfik, *Dârü'l-Fünun Felsefe Ders Notları*, s. 387-388.

⁶³ Rıza Tevfik, *Dârü'l-Fünun Felsefe Ders Notları*, s. 355-357.

⁶⁴ Uçman, *Rıza Tevfik'in Tekke ve Halk Edebiyatı İle İlgili Makaleleri*, s. 44.

⁶⁵ Uçman, *Rıza Tevfik'in Tekke ve Halk Edebiyatı İle İlgili Makaleleri*, s. 294-295.

⁶⁶ Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*, s. 247.

işaret eder. Biçimsiz, sıradan bir taş bile yaratılış gerçeğini hatırlatır. Baktığı her şey onda değişik mana ve heyecanlar uyandırır.⁶⁷ Dolayısıyla, insan ilimde ne kadar derinleşirse derinleşsin ya da ilim yolunda ne kadar gafille ilerlerse ilerlesin veyahut inkâra sapsın, varacağı nokta hep aynı hayret noktasıdır. Bu esnada öyle bir heyecan sarar ki, bu, dinî his denilen derin ve içtenlikli duygunun vicdandaki cilvesi ve insana acziyetini hatırlatan “Kudret-i Samedâniye”nin lâhutî sesidir. Bu yüzden de ona göre mistisizm, insan bilgisinin son noktasıdır.⁶⁸

“Kuvâ-yı Hilkat”ın ve “feyz-i tabiat”ın en büyük ihtişamıyla tecelli ettiği zamanlarda insan kendi küçüklüğünü hisseder. Yüce Kudret’in eserleri karşısında duyulan bu huşu, insandaki en doğal, en eski ve en güçlü histir.⁶⁹ “Kudret-i Gaybiye”ye yönelik bu hisler başladığında insan aşağılık duygusuna kapılır. Bu basit bir ruh hali değildir. Hayret ve imanun egemen olduğu bu ruh halinde hem boyun eğme, hem teslim olma hem de şükran hissi vardır. Kişi, bu mahvedici ve sonsuz bir gücün varlığını sezmeyle başladığında, muhatap olduğu yücelik karşısında vicdan ezilir ve benlik mahvolmuşluk hissi duyar. İşte böylece kişi, kahredici ve sorgulanamaz olan bir Vacibu'l-Vücûd'a inanır. Bu ulvî duyguyla beraber bütün kâinatın ahenk ve güzellik üzere yaratılmış olduğunu görebilirse, o zaman “Kudret-i Fâtra”nın, “Ahsenü'l-Hâlikîn” (en güzel şekilde yaratan) olduğuna gönül şahadet eder. Bu aşamada yaratıcının Latif isminin manası da anlaşılmış olur. Bunun bir ileri aşamasında ruhta öyle bir tatmin duygusu gerçekleşir ki, bütün duygular birden kaybolur. Dehşetten, azaptan, arzu ve emellerden eser kalmaz. Korku ve hüzün yok olup gider. Ruhun bu haletine nefsi mutmaine denir.⁷⁰

Rıza Tevfik Bey, hayret makamına erişen insanın, ilham vasıtasıyla aniden birçok şeyin manasını özümlediğini, dinî hissini ne olduğunu kendi duygularından öğrendiğini ve ibadetin manasını da kavradığını söyler. Yine ona göre, bu manevî hayatın cilvelerini tasvir etmede de sanat ilimden daha üstündür.⁷¹ Felsefe ve sanat ulvî heyecanların hissedildiği anlarda mistik bir boyuta ulaşacaktır. İnsan ruhunda tesiri hissedilen, fakat hakikatinin idrak edilemediği kudret-i gaybiyenin zatını değil de, ancak ve ancak esrarını telakki edip, ona tercüman olmaya mecbur kalacaktır. Bu acziyet ile sanat ve felsefe sūfiyane bir hal kazanacaktır. İşte bu boyutta felsefi düşünceler bedii bir zevkten ve bedii zevk de ibadetten farksız olur. Bu çeşit ruh hallerinin tamamı da aynı hayret halinin değişik tezahürleridir ki, sır ile hayret zaten birbirlerini istilzam eden şeylerdir. Bilincin idrak edemediği bu kudretin

⁶⁷ Uçman, *Rıza Tevfik'in Tekke ve Halk Edebiyatı İle İlgili Makaleleri*, s. 298-299.

⁶⁸ Uçman, *Rıza Tevfik'in Tekke ve Halk Edebiyatı İle İlgili Makaleleri*, s. 311.

⁶⁹ Uçman, *Rıza Tevfik'in Sanat ve Düşünce Dünyası*, s.459.

⁷⁰ Uçman, *Rıza Tevfik'in Tekke ve Halk Edebiyatı İle İlgili Makaleleri*, s. 314.

⁷¹ Uçman, *Rıza Tevfik'in Tekke ve Halk Edebiyatı İle İlgili Makaleleri*, s. 312.

vicdanda açık bir şekilde tesir etmesi insanı bu hale sokar. Öyleyse hayret, açık seçik bir sırrın duygu boyutunda vicdanda inkişaf etmesi demektir. Bu duyguların ifadesi de ancak sembolik tasvirlerle yapılabilir.⁷²

Rıza Tevfik Bey, çocukluk dönemindeyken yaşadığı bazı olaylar sayesinde dinî tecrübeyi ilk yaşadığı anı ve kendisinde dinî hissin ilk canlanışını büyük bir heyecanla anlatır. Bu olay yedi-sekiz yaşlarındayken Gelibolu'dayken babasıyla beraber bayram namazına gitmesiyle gerçekleşir. Filozof, o gün yaşadıklarını anlatırken içinde beliren ulvî duyguları ifade etmede çektiği güçlükten bahseder. Bu sırada vicdanında beliren hisler öyle ezici bir heyecanın tezahürüdür ki, filozof, hiçbir dinde, hiç bir ayinde böyle ulvî bir ibadetin benzerine şahit olmadığını ifade eder. Bu hatırayı anımsadıkça, çocuklarda inancın gelişimini sağlamak için onların ibadetlere götürülmesini de tavsiye eder.⁷³

İnsan özünün değerine dikkat çekerek, vicdan ile insan özünü bir tuttuğu "Gel Derviş" adlı şiirinde Rıza Tevfik Bey, insanı her şeyin bizzat sebebi ve çaresi olarak görmektedir. Panteistik düşüncelere açık şekilde yer verdiği bu şiirde, imana erecek tek varlığın insan olduğu gerçeğine vurgu yapan filozof, kesrette birlik anlayışına değinerek, insanın kâinattaki halifetullah vasfını da dile getirir.

"Gel derviş gel hele yabana gitme
Her ne arar isen inan sendedir
Beyhude nefesine eziyet etme
Kâbe'ye maksudun rahman sendedir.

Çöllerde dolaşıp seraba bakma
Allah Allah deyü havaya bakma
Talibi hak isen kitaba bakma
Okumak bilersen Kuran sendedir

Gir gönül şehrine, dolaş bir kere,
Kıyâs et ne imiş güneşle zerre.
Yalnız sen kadırsın hayr ile şerre,
Şerre mâil isen şeytan sendedir.

⁷² Uçman, *Rıza Tevfik'in Tekke ve Halk Edebiyatı İle İlgili Makaleleri*, s. 313.

⁷³ Uçman, *Rıza Tevfik'in Sanat ve Düşünce Dünyası*, s. 451-455.

Cilve etsin dersin kemâliyle Hak,
Çıkıp benliğinden, bir kendine bak!
“Enelhak” sözünü dilinden bırak,
Lafa kulak verme irfan sendedir.

Her şeyin varlığı senin özündür,
Kendini çok gören kendi gözündür
Bu mülke hükmeden senin sözündür
Kalıbın kürsîdir, sultan sendedir.

Hey Rıza takat yok hakkı inkâra
Sen mahrem imişsin didarı yâra
Şimdi ağâh oldum sırrı esrara:
Âlemi yaratan vicdan sendedir”.⁷⁴

Rıza Tevfik Bey'in dinin bir takım zahirî şeylere hapsedilmesine ve deyim yerindeyse kaba sofuluğa karşı olduğunu da söylemek gerekir. “Gel Derviş”te o, insanın dinî hayatını gönlünce yaşaması gerektiğini; dinî anlama, yorumlama ve yaşama noktasında inananların özgürce hareket edebilmesini de savunmaktadır. Yine dinî inancın insandaki sübjektif bir duygu olduğunu, dış görünüşe göre yargıda bulunmanın ve taassuba dayalı inancın yanlışlığını da dile getirmektedir.

Kılı kırk yarmaya irfandır deme!
Ona yahşi, bana yamandır deme!
Şuna gerçek, buna yalandır deme!
Birinin aslı yok, yalan sendedir.

Ayrı ma'na verme küfr ile dine,
Varıp gelme şaşkın şekk ü yakîne.
Ârifsen âgâh ol sırr-ı mübîne:
Vesvesen küfürdür îmân sendedir.

Şiirin devamında filozof, insanın eylemlerinde özgür olduğunu, bu sebeple de kötülüğün insanın temayülleriyle ortaya çıktığı temasını işler:

Gir gönül şehrine dolaş bir kere,
Kıyâs et ne imiş güneşle zerre.

⁷⁴ Uçman, *Rıza Tevfik, Hayatı, Edebî Şahsiyeti, Şiirleri*, s. 89-91.

Yalnız sen kâdirsin hayr ile şerre,
Şerre mâil isen şeytan sendedir.

İşittim babasız bir oğulmuşsun
Hem cennette doğmuş, hem kovulmuşsun.
Hem kesret istemiş, hem boğulmuşsun
Allah'ın suçu ne? İsyân sendedir.

Gayriden arayıp derdine çare,
Ne varlık verirsin mûr ile mâre?!
Cennetten çıktınsa, be hey âvâre,
Havvâ'yı aldatan yılan sendedir.⁷⁵

Sonuç

Ondokuzuncu asrın sonlarında ve yirminci asrın başlarında yaşamış bir Türk aydını olan Filozof Rıza Tevfik Bey'in dinî düşüncesini ortaya koymaya çalıştığımız bu makaleyle, onun filozof yönünün daha iyi tanınmasına katkı yapmayı amaçladık. Danıştay Başkanlığı ve Milli Eğitim Bakanlığı görevlerinde bulunması, 1919 Paris Barış Konferansı ve 1920 Sevr Barışı'nda Osmanlı'yı temsil eden heyette yer alması onun bir siyaset adamı olarak tanınmasına sebep olmuştur. Ancak, Rıza Tevfik, daha gençlik yıllarında kendisine "feylsof" lakabını yakıştırmasından da anlaşıldığı üzere en az şairliği ve politikacılığı kadar filozoftur da.

Rıza Tevfik Bey'in gençlik yıllarında Fransız İhtilali'ni hazırlayan düşünürlerden etkilenerek septisizmle tanışması, onun uzun süren fikrî karmaşa döneminin sebebi olmuştur. Yine materyalist filozofların tesiriyle Tanrı, kâinat, varlık-yokluk, tabiata karşı şüphe ve endişe duygularına kapılarak ilk şiirlerinde bu konuları işlemiştir. Şahsi duygu ve düşüncelerine tekabül eden felsefî ve metafizik imajlarla dolu olan bu şiirlerinde subjektif bir yaklaşım sergilediği görülmektedir. Onun varlık-yokluk, Tanrı, ölüm, kâinat, insanın dünyadaki yeri, ruh ve mutlak hakikat konularını düşünmesinde Abdullah Uçman'ın tespitlerine göre, şiir ve sanat anlayışından çok fazla etkilendiği Abdülhak Hamid'in eserlerinin ve küçük yaşta annesini kaybedişinin rolü büyüktür. Filozofun dünya hayatında gördüğü kararsızlık ve hakikatin muğlaklığı, ölüm, tabiat ve kâinatın sırrı hakkında çeşitli tezatlarla konuşmasına da sebep olmuştur.

Rıza Tevfik Bey'in gençliği boyunca varlığı dinamik olarak gördüğü, kâinatın sürekli değişim ve tekâmül geçirdiği düşüncesini benimsediği,

⁷⁵ Uçman, *Rıza Tevfik, Hayatı, Edebî Şahsiyeti, Şiirleri*, s. 89-91.

ayrıca varlık konusunda çeşitli şüpheler taşıdığı görülmektedir. Varlığın hakikatinin bilinemeyişi onun için şaşkınlık vericidir. Her şeyin değişmekte, mevcut canlıların ölüp yeni varlıkların dünya sahnesine çıkmakta olduğunu fark eden filozof, canlı yaşamında ölümün meydana getirdiği kesintinin ve ölümün ne olduğunu uzun süre sorgulamıştır. Tabiatta meydana gelen olaylar ve hakikatin çeşitli tecellileri karşısında yaşadığını zihin karmaşasıyla beraber bu sorular Rıza Tevfik Bey'in şüphecilikte ilerlemesine neden olmuştur.

İlerleyen yaşlarında Rıza Tevfik Bey, vahdet-i vücûd düşüncesine yönelmiş ve tasavvuf şiirinin en güzel örneklerini sergilemiştir. Rıza Tevfik Bey dini, akla değil, duygulara hitap eden bir olgu olarak açıklamaktadır. İnsanın geleceğe dönük ümitler beslemesi, yaşama aşk ile bağlanması, çeşitli olumsuzluklara göğüs gerip avunabilmesi dinî düşünceyle olur. Dinî tecrübeyi yaşayan insan ona göre, hayatın anlam kazanması için gerekli olan heyecan sahip olur. Dinî düşünce ise, vicdanın derinliklerindeki gönülden beslenir. İnsanın içinde inanma ihtiyacı vardır ve bu ihtiyacı din giderir.

Murtaza Korlaelçi'nin belirttiğine göre, kendisiyle yapılan bir röportajda Allah'a inanıp inanmadığının sorulmasına cevaben filozof, küçük bir kan hücresinin bile insan için elzem olan devasa neticeler sağladığını ve bunun bile varlığın başıboş olmadığını en güzel bir delili olduğunu ifade etmiştir. Rıza Tevfik Bey, kendisini her taraftan kuşatan yüce bir gücün varlığına olan inancını ve onunla her an devam eden samimiyet dolu bir teması hissettiğini, zaten hayatın da bu temasın manasından ibaret olduğunu söylemiştir.

Dinî tecrübe konusunda da görüş beyan eden filozof, bu tecrübe anında insanın aşağılık duygusuna kapıldığı tespitinde bulunur. Bu öyle bir huşu halidir ki, insan uçsuz bucaksız kâinat içinde kendi küçüklüğünü fark eder. Bu tecrübeyi yaşayan kişinin ruh halinde boyun eğme, teslimiyet ve şükran duyguları iç içe geçmiştir. Kişi, aşkın bir gücün varlığını sezmeye başladığında, mahvolmuşluk hissi duyar ki, bu nokta imanın başlangıcıdır. Kâinattaki güzellikleri ve yaratılıştaki mükemmellikleri fark etmesiyle insan vicdanında bütün korkular ve arzular yok olup gider. Böylece kişi inanç noktasında tatmine ulaşır.

Kaynaklar

Aksu, Hüsameddin, "Hurûfilik", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XVIII, 408-412.

Ateş, Süleyman, *İslam Tasavvufu*, Ankara: Pars Matbaası 1976.

Bayraktar, Levent, "Bergsonculuğun Türkiye'ye Girişi ve İlk Temsilcileri", *Felsefe Dünyası*, 28 (1998), s. 62-72.

Birinci, Ali, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, İstanbul: Dergâh Yayınları 1990.

- Bölükbaşı, Rıza Tevfik, *Abdu'l-hak Hamid ve Mülâhazât-ı Felsefiyyesi* (haz. Abdullah Uçman), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları 1984.
- , *Biraz da Ben Konuşayım* (haz. Abdullah Uçman), İstanbul: İletişim Yayınları 2008.
- , *Dârü'l-Fünun Felsefe Ders Notları*, (haz. Ali Utku-Erdoğan Erbay), Konya: Çizgi Kitabevi 2009.
- , *Serâb-ı Ömrüm*, İstanbul: Kenan Matbaası 1949.
- , *Serab-ı Ömrüm ve Diğer Şiirleri*, İstanbul: Kitabevi Yayınları 2005.
- Cevizci, Ahmet, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, Bursa: Asa Yayınları 2001.
- Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*, Ankara: Remzi Kitabevi 1980.
- Gündoğan, Ali Osman, *Bergson*, İstanbul: Say Yayınları 2007.
- Kandemir, Feridun, *Kendi Ağzından Rıza Tevfik*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1943.
- Korlaelçi, Murtaza, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*, Ankara: Hece Yayınları 2002.
- Köprülü, Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1963.
- Levent, Ağâh Sırrı, *Türk Edebiyatı Tarihi (Giriş)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi 1988.
- Sarıkavak, Kazım, "Cumhuriyet Döneminde Felsefe Yayınları", *Felsefe Dünyası*, 28 (1998), s. 97-112.
- Selçuk, Hayri, *Yunus Divanı (Bütün Şiirleri)*, İstanbul: Üçdal Neşriyat 1979.
- Uçman, Abdullah, "İstilahât-ı İlmiyye Encümeni", *Tarih ve Toplum*, 239 (2003), s. 10-19.
- , *Rıza Tevfik, Hayatı, Edebî Şahsiyeti, Şiirleri*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları 1986.
- , *Rıza Tevfik'in Tekke ve Halk Edebiyatı İle İlgili Makaleleri*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları 1986.
- , *Şiiri ve Sanat Anlayışı Üzerine Rıza Tevfik'ten Ali İlmî Fânî'ye Bir Mektup*, İstanbul: Kitabevi Yayınları 1996.
- , *Rıza Tevfik'in Sanat ve Düşünce Dünyası*, İstanbul: Dergâh Yayınları 2011.
- Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Marifet Yayınları 1996.
- Ülken, Hilmi Ziya, "Türkiye'nin Modernleşmesi ve Bu Hareketin Öncüleri Olan Türk Düşünürleri", *Felsefe Dünyası*, 28 (1998), s. 33-37.
- , *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Ülken Yayınları 2001.
- Ünver, Mustafa, *Hurufilik ve Kuran Nesimî Örneği*, Ankara: Fecr Yayınevi 2003.

Yahya Kemal, *Edebiyata Dair*, İstanbul 1984.

Yücebaş, Hilmi, *Bütün Cepheleriyle Rıza Tevfik*, İstanbul: Halk Basımevi 1950.

